

Амантур уулу Ч.

«МАЖМУ АТ-ТАВОРИХ» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ «МАНАС»
ДАСТАНЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Амантур уулу Ч.

ОТРАЖЕНИЕ ЭПОСА «МАНАС» В ПРОИЗВЕДЕНИИ
«МАЖМУ АТ-ТАВОРИХ»

Amantur uulu Ch.

THE REFLECTION OF THE EPIC «MANAS» IN THE WORK
«MAJMU AT-TAVORIH»

УДК: 94(575.2)

Макалада «Мажму ат-тавоориx» чыгармасында камтылган «Манас» эпосуна байланыштуу маалыматтар каралган. Сайф ад-дин Аксыкентти XV к. соңунда эл оозунда айтылган Манас баатырга байланыштуу окуяларды көркөмдөп жазган. «Мажму ат-тавоориxте» камтылган окуялар менен «Манас» эпосундагы үндөшкөн окшоштуктар, Манастын теги, жер-суу, окуяларга катышкан каармандар тууралуу талдоо кылынат. Ошондой эле эски тажик тилиндеги бир түрмөк ыр «Манас» баяны камтылат. Эпосто негизги сюжеттик туруктуу эпизодго айланган окуялардын айрымдары «Мажму ат-тавоориxте» камтылган. Салттуу айтылып келген «Манас» менен «Мажму ат-тавоориxтеги» маалыматтарды салыштыруу жасалды.

Негизги сөздөр: кыргыз, фольклор, Манас, Каркара, уруу, санжыра, эпос, баатыр.

«Мажму ат-тавоориx» содержит информацию об эпосе «Манас». В статье рассматриваются данные относящиеся к эпосу «Манас». В конце XV в. Сайф ад-дин Аксыкентти писал устные рассказы, связанные с Манасом. Анализируется параллели событий, персонажей, рассказ о происхождении Манаса. Некоторые из событий, которые содержит «Мажму ат-тавоориx», являются основными эпизодами эпоса «Манас».

Ключевые слова: кыргыз, фольклор, Манас, Каркара, племя, санжыра, генеалогия, эпос, богатырь.

«Majmu at-tavorih» contains information about the epos «Manas». The article deals with data related to the epic «Manas». At the end of the XV century, Sayf ad-din Aksykenty wrote folklore stories related to Manas. Parallels of events, characters, a story about the origin of Manas are analyzed. Some of the events that «Majmu at-tavorih» contains are the main episodes of the Manas epic.

Key words: kyrgyz, folklore, Manas, Karkara, tribe, sanjyra, genealogy, epic, hero.

«Мажму ат-тавоориx» кыргыз элинин дастаны «Манастын» тарыхы үчүн чоң мааниге ээ. А.Т.Тагирджанов [10, 4-6].

XV-XVI кк. чегинде молдо Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенди жазган «Мажму ат-тавоориx» (Тарыхтардын жыйнагы) чыгармасында негизинен XV к. ичинде айтылган кыргыз санжырасын жана автор тарабынан өздөштүрүлгөн, китептин мазмунуна ылайык иштелип чыккан «Манас» дастанынын өзүнчө үлгүсүн камтып, кол жазма жазылган мезгилдеги кыргыздардын уруулары, алардын санжырасы жана «Манас» дастаны, анын тарыхый-

эволюциясы боюнча баалуу тарыхый булак, мурас болуп эсептелет. Өзгөчө баса белгилеп айтчу нерсе, дүйнө элдеринин эч биринде кездешпеген, көркөмдүгү да, көлөмү да теңдешсиз, кыргыз элинин басып өткөн тарыхындагы бүтүндөй жашоо-турмушун көркөм чагылдырган энциклопедиялык маанидеги, кала берсе дүйнөлүк искусствонун бай мурасы – «Манас» дастанынын айтылышынын бир үлгүсүнүн (варианты) XV-XVI кк. чегинде жарык көргөн «Мажму ат-тавоориxте» кара сөз менен жазылып калышы. Кол жазмада жөн гана эскерилбестен, автор тарабынан Манас тарыхый инсан катары берилип, кыйла окуялар ага байланыштырылып баяндалат. Бул «Мажму ат-тавоориxтин» Сайф ад-дин жазган негизги бөлүгүнө таандык. Көп мезгилдер бою илимий чөйрөдө, адабияттарда «Манас» дастанынын эң алгач жазмага түшүрүлүшү 1856-ж. орус чалгындоо-экспедициясы менен Ысык-Көл өрөөнүнө келген Ч.Ч.Валиханов тарабынан ишке ашырылган деп аксиома катары айтылып келген. Ал Ысык-Көл өрөөнүнө орус экспедициясынын курамында келгенде, «Манас» дастанынын «Көкөтөйдүн ашы» деген бөлүгүн 1856-ж. жазып алган. Андан соң В.В. Радлов, Г. Алмаши ж.б. «Манастан» үзүндүлөрдү жазып алышкан, алардын кээси Европада кыргызча транскрипциясынын коштоосу менен немец, мажар (венгер), орусча котормолору жарык көргөнү маалым.

Кол китеп жана анын мазмуну менен А.Т.Тагирджанов тааныштыргандан кийин «Мажму ат-тавоориxте» кездешкен тарыхый-этнографиялык (негизинен уруу аталыштары жана кыргыздарга тиешелүү кыскача санжыра-генеалогия), дагы «Манас» дастанынын тарыхына мааниси зор (фольклордук) маалыматтарды окумуштуулар өз эмгектеринде колдоно башташкан. «Мажму ат-тавоориxтеги» «Манас» дастанына тиешелүү окуяларга В.В. Жирмунский, З.Ч. Мамытбеков, Э. Абдылдаев, С. Мусаев, Р.З.Кыдырбаева, И.Б. Молдобаев ж.б. өз эмгектеринде талдоо жүргүзүп, иликтешкен. Алар эмгектеринде А.Т.Тагирджановдун «Собраниеисине» жана В.А.Ромодиндин «Извлечениеисине» таянышып, ушул эки эмгек аркылуу «Мажму ат-тавоориxтеги» маалыматтарды пайдаланышкан. Кыргыз илимпоздорунун ичинен алгач филолог З.Ч. Мамытбеков «Манас» дастанын изилдөөдө «Мажму ат-

таворихти» тарыхый булак катары кароо менен эң туура жана алгылыктуу иш баштап, «Октябрь революциясына чейин «Манас» дастанын жыйноонун жана изилдөөнүн тарыхы» деген эмгегинин биринчи бөлүмүн «Мажму ат-таворихке» арнаган [4, 7-25-бб.]. Заир Мамытбеков өз эмгегинде тажик окумуштуусу А.Т. Тагирджановдун «Собрание историй. Мажму ат-таворих» жана В.А.Ромодин Кыргыз ССР ИА Кол жазмалар фондуна өткөргөн «Извлечение из «Мажму ат-таварих» аттуу эмгектерди пайдаланып, «Манас» дастаны менен «Мажму ат-таворихте» чагылдырылган окуяларды салыштыруу боюнча иликтөөсүн, ойлорун чагылдырат [2].

«Мажму ат-таворих» мазмуну боюнча жарым-жартылай тарыхый окуяларды, болумуш, уламыштарды камтуу менен аларды бири-бирине байланыштырып, тарыхый окуялар менен элдик эпикалык чыгармачылыктын айкалышын (симбиозун) түзгөн. Сайф ад-дин Аксыкенди чыгармасында кыргыз элинин «Манас» дастанынын маңызын билгичтик менен чебер пайдаланган. Чыгарманын кыйла бөлүгүндө кыргыз элинин дастаны «Манастын» мазмунунан алынып, белгилүү максатта иштелип чыккан окуялар чагылдырылып, «Мажму ат-таворихте» берилген Манаска байланышкан окуялар азыркы кездеги «Манас» дастанынын айтылыштарына өтө үндөшүп тургандыктан автор «Манастын» негизги маңызы менен жакындан тааныш болгондугу сезилип турат. Тарыхый так маалыматтардын жок болгондугуна карабай А.Т.Тагирджанов адилеттүү белгилегендей «Мажму ат-таворих» тажик тилинин тарыхы үчүн жана кыргыз элинин дастаны «Манастын» тарыхы үчүн чоң мааниге ээ. Жеке эле «Манас» дастанын изилдөөнүн тарыхы үчүн эмес бул эмгектин кыргыз элинин этногенези үчүн, кыргыз элинин калыптануу жараянына катышкан элдер, уруулар, этностук топтор жөнүндө бир катар баалуу салыштырма маалыматтарды алса болот. Так эмес болсо дагы чыгарма жазылган мезгилге чейинки тарыхый жараяндын жүрүшүнөн боолголоп, анда камтылган кээ бир учурларды башка ишенимдүү тарыхый булактарга салыштырып кароого болот. «Мажму ат-таворихти» жазууда Сайф ад-дин «Манас» дастанынын ошол мезгилдеги үлгүсүн өз ыкмасына салып иштеп чыгып, аны чыгармасынын негизине байланыштырып чагылдырган. Чыгармада кездешкен этнонимдер менен азыркы кездеги «Манас» дастанында айтылган этнонимдерге салыштырып караганда, «Манас» дастаны чынында кыргыз элинин бүткүл басып өткөн жолун, башка элдер менен байланыштарын көркөм чагылдырып берген теңдешти жок элдик чыгарма. «Мажму ат-таворих» менен «Манас» дастанында сөз болгон, экөөндө тең кездешкен этностук аталыштар аз эмес. Аларды тарыхчы И.Б. Молдобаев иликтеп, төмөндөгү этнонимдерди бөлгөн [6]:

ак ногой, кара ногой, алчын, араб, аргын, баят, баарын (бахрин), бурат (бурут?), дурмен, жедидгер, жете, казак, калмак, калча, каңлы, кара калпак, ка-

таган, коңурат, кыдыршаа, кыпчак, кыргыз, кытай, маңгыт, могол, найман, ногой, ооган (авган), сарай, солон, тангыт, тажик, татар, тейит, түрк, уйгур, түркмөн, керучи, үйшүн, шивэ.

Мындан бөлөк дагы «Мажму ат-таворихте» «Манаста» туруктуу катышкан адамдар, жер-суу аталыштары да сөзгө алынат. Чыгармада кыпчактын жети кашка уруусунан чыккан Каркара Кара-кыштакка келгенде балалуу болду, атын Жакыпбек коет. Кийин ал уулдуу болуп, атын Манас койду деп жазылат [9, 44,45,65-бб.]. Чыгармадагы баяндоонун андан ары жүрүшүндө Каркара жер аты сыяктуу айтылат. «Манаста» «Көкөтөй хандын» ашы аттуу окуяда Каркыра жайлоосу кеңири чагылдырылат [5,6]. Ашы Каркырада өткөрүлгөн Көкөтөй хан кайсы уруудан экени бүдөмүк болсо да, анын бакма уулу Бокмурун Эр Төштүктүн баласы деп айтылат дастанда. А Эр Төштүк болсо кыпчактарга тиешелүү. Мына ушул жагдайда кыпчак Каркара хан менен Каркаралы, Каркыра жер-суу аталыштарынын ортосунда тыгыз байланыш бардай.

«Манас» дастанынын баардык айтуу үлгүлөрүндө (варианттарында) туруктуу кездешкен салттык окуялардын жана көрүнүштөрдүн кээ бирлери «Мажму ат-таворихте» дагы орун алган:

1) Кол жазмада Манас дастандын өзүндөгүдөй эле эң эрте жашынан эрдик көрсөтөт. Ал эң биринчи Каракыштакка Жолой кол салганда аны менен урушуп, калмактарды жеңет [9, 47-б.]. Дастандагы Манастын душмандарынын ханы, башкаруучуларынын бири – Жолой туруктуу түрдө «Мажму ат-таворихте» каапыр калмактардын башчысы катары баяндалат.

2) Баатырдык дастанда ийине жете көркөмдөлүп берилген эр сайыш, жекеге чыгуу көрүнүшү «Мажму ат-таворихте» да эң көп сөзгө алынат. Алардын бири Манас менен Жолойдун эрөөлү «Манас» дастанынын тажикче 6 сап айтылышы (төмөндө келтирилди) менен коштолгон.

3) Жолойдун Манаска элчи жибергендиги жөнүндө баян. Дастанда дагы Манастан жеңилгени калган Жолой Манаска элчи жиберип, урушту токтотуп, амалкөйлүк кылып качып кеткен окуя бар. Ушул окуялардын «Манас» дастаны менен «Мажму ат-таворихте» баяндалган себептери анча окшошпосо да түпкү мааниси бири-бирине үндөшүп турат.

4) Жолойдун киши жиберип Манасты ууландырышы. Дал ушундай окуя «Манас» дастанынын мазмунунда «Көзкамантар окуясы» деген ат менен дастандын өзөктүк окуяларынын бири катары орун алган. Дастанда Жакыптын туугандарынын бири Үсөн кытайлар кыргыздарды кыйнап туш тарапка көчүргөндө, калмактардын арасына барып калат да, алардан кыз алып, тили-дили калмак болуп калат. Ал кийин Манас кыргыздарды бириктиргенде 5 уулу менен келет да, ач көздүк жана көрө албастыктардын негизинде Манасты күч менен ала албастарын сезишип, аны ууландырып өлтүрмөк болушат. Алардын ойлору, албетте, ишке ашпай калат. Бул окуянын

майда-чүйдөсү ар кайсы айтылышта түрдүүчө сүрөттөлөт, бирок, маңызы бир эле. Кыскасы, Көзкамандар максаттары ишке ашпай, аягы өлүмгө дуушар болушат.

«Мажму ат-таворихтеги» баянга ылайык Манаска уу берген Төбөй (Тубай) деген адам Жаста жеринен болуп, калмактарга колго түшкөн, Жолой ага Сулунжэвэ деген кызын бүлөө кылып берген [9, 58-б.]. Кийин Манасты ууландыруу максатында Жолойдун тапшырмасы боюнча келет. Көрүнүп тургандай «Мажму ат-таворихтеги» Төбөй менен «Манастагы» Үсөндүн образдарынын ортосунда эволюциялык байланыш бар. Жаста жери тарыхый аталыш болгонбу, болсо кайсы аймакка туура келээри так белгисиз, бирок, кол жазманын мазмунуна караганда Кара-Кыштак (Каркара жери) менен болжолдуу азыркы Текестин аралыгына тиешелүүдөй.

Көрүнүп тургандай «Мажму ат-таворихте» баяндалган Төбөйдүн окуясы менен Көзкамандар окуясы бир эле.

5) Манастын түш көрүшү. «Мажму ат-таворихте» баяндалган окуяларга ылайык Манас эң кыйын кезеңдерде аян берүүчү түш көрөт. Манас ууланганда жана согуштардын биринде абдан көп жеринен оор жарадар болгондо түшүнө Айкожо кирип, ал жакшылыктын жана эмне кылуу керектиги жөнүндө жышаана берет. Айкожо Сагымбайдын айтуусунда олуя сымал адам катары сүрөттөлсө, Саякбайда ал уруу башчысы катары, «Анжияндык, ала чапан» Айкожо аталып, анын баласы Билерик Манас менен бирге калмактарга каршы согушат. «Мажму ат-таворихте» Айкожонун баласы Каракожо Манас менен бирдикте калмактарга каршы согушкан аскерлердин колбашчысы.

«Мажму ат-таворихте» чагылдырылган окуялардын ичинде «Манас» дастанына мүнөздүү, такай кездешкен негизги каармандардын бири Жолойго өзгөчө басым жазалып, кеңири сүрөттөлөт. Дастандын өзүндөгүдөй эле согуштук аракеттерге, окуяларга Манас эң жаш кезинен катыштырылат: Манас Таласка кеткенде, Жолой Каракыштакка келип, тополоңун тоз кылат. Жакыпбекти туткундап кеткенде анын иниси Карнас Манаска кабарлайт. 12 жаштагы Манас калмактардын артынан барып, Жакыпбекти бошотуп, Жолой менен салгылашат [9, 47-48-бб.]. Ушуга эле окшош окуя «Манас» дастанында да айтылат. Манас он экиге толгондо калмактын баатырлары менен салгылашып, женет. Манас менен Жолойдун эң алгачкы салгылашуусу мындай сүрөттөлөт:

Кайран Жолой балбаны
Манаска [н]айза сунганы,
Сырттан Манас кайран шер
Зың-зың этип кенебей,
Жолой балбан сайганын
Бучкагына теңебей... [5, 284-б.]

Баса, ушул сыяктуу сүрөттөмөнү чыгарманы андан ары баяндоодо Сайф ад-дин да Манас менен

Жолойдун жекеге чыкканын тажикче 6 сап ыр менен берген деп жогоруда айтылды эле. Аны менен «Манас» дастанындагы ыр түрмөгү менен салыштырып көрсөк:

Раван шүт Манас басуи майдан
Буромат аз адув нолайи афгон.
Жулай чун ба Манас гурзи андохт,
Манас хам найза-и худро равон сохт.
Башиддат жаңхо карда хамон дам,
Ба як дигар зада найза дамба-дам.

Кыргызча котормосу:

Манас чыгып майданга,
Душмандарды боздотту.
Жолой Манаска найза сайды,
Манас да найзасын сокту.
Ошондо уруш катуу болду,
Бири-бирине кайра-кайра найза сайышты [9,53-б.].

Жолой. Тарыхый маалыматтарга таянсак, X к. тартып кара-кытайлар (кидандар) елюй (йолуй) уруусунун баштоосу менен Борбордук Азияга өзүнүн үстөмдүгүн жүргүзөт. Кидандардын мамлекети Ляо империясы деп аталган. Ляо империясы XII к. башында экиге бөлүнүп, бир бөлүгү Моңголия, Манжурия, Түндүк Кытайдын чөлкөмүндө Цзин империясын, экинчи бөлүгү кол башчы Елюй Дашинин жетекчилиги менен Жети-Сууга басып кирип, Си Ляо (Батыш Ляо) деген мамлекет түзөт. Кара-кытайлар азыркы Кыргызстандын аймагына 1129-1130-жж. келет. X к. тартып кара-кытайларда елюй (йолуй) уруусу бийликке келгенден кийин башкаруу чөйрөсүндөгү адамдар *гурхан* титулу менен катар салттык түрдө уруусунун атын – *Елюй* деген кошумча ат алып жүрүшкөнү айтылат. Ошондой эле Елюй Дашинин небересинин аты Иелогу болгону да маалым. Мына ушул аттардын негизинде «Манас» дастанында калмак-кытайлардын кол башчысы *Жолой* катары окуяларга көркөмдөлүп берилиши мүмкүн.

Кээ бир окумуштуулар «Манас» дастаны алгач кара сөз түрүндө айтылган бир нече жомоктордун негизинде куралып, бирдиктүү мазмун иштелип чыгып, кийин ыр түрүндө айтыла баштаган деген пикирди кубатташат. Дастандын өзүндө жана манасчылардын айтуусунда дастан эң алгач Манас баатыр өлгөндө анын чоролорунун бири (Ырамандын Ырчы уул, Жайсаң ырчы ж.б. деп айтылат) тарабынан кошок ирээтинде ырдалып, андан ары уланган. А балким, чынында алгач бир эл башында турган баатыр адамга арналып жаралып, кийин элдин бүтүндөй басып өткөн жолун, максатын, мүдөөлөрүн (идеяларын), арманын, көкөй кескен чабылып-чачылууларын, кыскасы эл турмушун энциклопедиялык маани-маңызда чагылдырган элдик чыгармачылыктын үлгүсү деңгээлине чейин иштелип чыккандыр. Кайсы мезгил болбосун «Манас» эпосуна болгон кызыгуу, аны иликтеп үйрөнүүгө умтулуу учурдагы

өлкөбүздөгү Манаска карата өзгөчө сый-урматтан көрүнөт [1,2].

«Манас» дастанынын «Мажму ат-таворихте» берилген үлгүсүндө дастандын айрым салттык мазмуну, окуялары берилген жана Манасты тарыхый инсан катары сүрөттөп, аны *кыпчактардын Жети кашка уруусунан чыккан Каркара-хандын баласы Жакып бектин баласы* [9, 53-б.] деп баса көрсөтүлөт. Ч.Ч.Валиханов да өз кезегинде: «Манас поэмада Чүйдөн Таласка чейинки ногойлордун башкаруучусу деп айтылат. Поэмадын башка жерлеринде Манас анжияндык, а кээде самарканддык сарт деп да аталат» [3, 39-б.] деп белгилеген. Дастандын дээрлик көпчүлүк айтылыштарында Манас *ногойлордон* чыккан деп айтылат. Кыпчактардын курамдык бир бөлүгү болгон *Ногой* уруу тобу Дашт-и Кыпчакта түзүлгөнү, Жучинин тукуму Ногой хандын аты менен байланыштуу экени белгилүү. Буга карата «Манасты» XV кк. чейинки мезгилдерде эле Дашт-и Кыпчакты жердеген кыпчак урууларында түптөлүп, өнүгүп, кыргыздардын этникалык калыптануу жараянында (процессинде) кыпчак урууларынын кыргыздардын курамына кошулуусунун натыйжасында «Манас» дастаны кыргыздардын мурасы катары андан ары өнүктүрүлгөн.

Адабияттар:

1. Акматова В.С. Постсоветтик доордогу кыргыз адабияты жана «Манас» эпосу. / Республиканский научно-теоретический журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №5. - Бишкек, 2015. - 204-207-бб.
2. Бердиев А.Т. «Манас» эпосу жалпы кыргыз эли үчүн баалуу маданий мурас / Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов Кыргызстана», №10. - Бишкек, 2016.
3. Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии/Отрывок./«Манас» героический эпос киргизского народа. - Фрунзе, 1968.
4. Мамытбеков З.Ч. Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жыйноонун жана изилдөөнүн тарыхы. // З.Ч. Мамытбеков, Э. Абдылдаев, «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. - Фрунзе, 1966
5. Манас: эпос. / С.Каралаевдин варианты. Китеп I. - Фрунзе, 1986.
6. Манас: эпос. / С.Каралаевдин варианты. Китеп II. - Фрунзе, 1986.
7. Манас: эпос. / С.Оробаковдун варианты. Китеп III. - Фрунзе, 1981.
8. Молдобаев И.Б. Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас». - Фрунзе, 1985.
9. Сайф ад-дин Аксикенти. Тарыхтардын жыйнагы (Мажму атут-таворих) / Которуп, басмага даярдагандар: М.Досболон, О.Сооронов. - Бишкек, 1996.
10. Собрание историй. «Мажму ат-таварих» / Фотографическая репродукция отрывков рукописного текста, введение, указатели. / Подготовил к изданию А.Т.Тагирджанов. - Л.: Изд. Ленинградского университета, 1960.

Рецензент: к.и.н., доцент Капалбаев О.Э.